

БҰҚАР ЖЫРАУ ТОЙЫ

Баяғыда, әлдеқалай жазғанымыз бар. Қазаққа жүз қырық төрт жылдан соң, талығып жеткен, қайтадан ту көтеріп, мемлекет құрған еркіндік дабылы – алаш жұрты үшін қуаныш, мерей үстіне, біріне бірі жалғасқан қаншама ас пен тойға ұласты; өткендегі Кенесары ханнан басталған, аруақты батырлар мен арқалы ақын, ұлы жыраулардың көбіне екі жүз, үш жүз жылға белгіленген дүбірлі мерекелері, түптеп келгенде, түгелімен тәуелсіздік тойы болатын, деп. Осы қатарда, 1993 жылы Бұқар жыраудың да үш жүз жылдығы аталмақ.

Той комиссиясының Ғылым академиясы белгіленген ақылдастар құрамында мен де бар екем. Алдынала, он ай бұрын жиналдық. Тарих институтының директоры Манаш Қозыбаевтың кабинетінде. Небәрі оншақты кісі. Нақты кімдер болғаны қазір есімде жоқ. Жетекші Қозыбаевтан соң, антрополог Оразақ Исмағұлов. Жыраудың туған жерінен арнайы шақырылған, жас мөлшері елуге тақау, жаңылмасам, жаңылысуым да мүмкін, Нұрғали есімді азамат. Бұқар жыраудың тікелей ұрпағы деп таныстырды. Байқауымша, тікелей емес, қаржас, алтынторыдан шыққан жамағайын. Мейлі. Әйтеуір ел адамы. Аудандық әкімшілікте дәрежелі қызмет атқарады екен. Және тойға тікелей жауапты жергілікті өкілдердің бірі.

Біздің жиынымыз жалғыз-ақ мәселе – ұлы жыраудың асыл сүйегін қазып алып, тиесілі экспертизадан өткеріп, бар болмысын қуәландыру және бас сүйегі арқылы нақты портретін жасау төңірегінде болды. Маман антрополог, зерделі ғалым Исмағұлов құлшынып отыр. Аса мәнді, қажетті шаруа, дейді. Манаш Қозыбаевтың да алалығы жоқ. Қалған жұрт та қостап жатыр. Мен қайткенде де ұлы жыраудың ұрпақтары атынан қатысушы азаматқа сауал салдым. «Енді, үлкен кісілер қажет деп отырса, қарсы емеспін», – деді күмілжіп. Содан соң айттым. «Мен мүлде қарсымын. Ұлы тұлғаның, тіпті, кез келген өліктің ескі моласын қопару – аруаққа шет екені өз алдына. Осы отырған қайсыңыз «мынау – Бұқар жыраудың нақты моласы» деп қуәлік бере аласыз? Басқа біреудің сүйегі болып шықпасына нендей кепілдік бар?» Сәл-пәл бөгеліп едім, төраға жыраудың ұрпағына сұрақ қойды. «Иә, – деген, іркіліп барып. – Көп бейіт. Соның ішінде, атамыздікі деп, ұрпақтан ұрпаққа айтылып келе жатыр. Нақты өзі деп білеміз...» «Баянауыл ешқашан қазақтың қолынан шыққан жоқ қой, ұрпақтары бағзыдан бері сол жерде отыр, қатесі болмас», – деді Қозыбаев. «Жөн-ақ, – дедім. – Баяғыда Махамбетті

қаздық. Ескілікті куәлікпен қатар, шабылған, кейіннен қосылған кесік бас. Ал Бұқар жыраудың ұлғайған жасынан басқа атаулы белгісі бар ма? Қателесіп кетуіміз оп-оңай... Мен қайткенде де қабірді қазуға қарсымын», – дедім. Бұдан соңғы сөз көп ұзаған жоқ. Манаш ағам маған кішкентай көпшік қойды да, қазақ тарихы, қазақ әдебиеті үшін, кешегі Махамбеттің нанымды бейнесі сияқты, Бұқар жыраудың суретін де кейіптеп шығарсақ жаман болмас еді, деп тұжырды. Қалған жұрт та бұл пікірді теріс көрмеген. Қажетті шешім айтылды. Алдағы сентябрь айының басында осы тобымызбен, қазір Қарағанды обылысының шегінде қалған Далба тауына аттанамыз. Көп уақытымыз кетпейді, небәрі екі-үш күндік, аса қажетті, маңызды шаруа. Сонымен тарадық. Мен жасы өзім құралпас Нұрғалидың жатын орнын біліп, телефон номерін алып қалдым.

Әуелде арнап барам ба деп едім, үйге келіп, шай ішкеннен соң байсал тартып, жүзбе-жүз кездесуді уақыт алар, артық шаруаға балаған едім. Қолма-қол номеріне телефон соқтым. «Нүреке, – дедім. – Енді екеу-ара, манағы сөзімді таратып айтайын. Қаймана жұрт ерігіп, қызық көріп отыр. Бірақ қызықтайтын жағдай емес. Аруақтың мазасын кетіріп, кейіске қаларымыз өз алдына. Негізгі жауапкершілік – жыраудың әулеті сізге түсуге тиіс. Мен сақтандыру үшін бір әңгіме айтайын...» Содан соң, баяғы соғыс жылдарында Әлкей Марғұлан Алаша ханның қабірін қазған оқиғасын баяндап бердім. Әлекеңе көмекке жергілікті үш жігіт қосқан ғой. Кәнігі археологқа тән әдіс-тәсілмен, ептеп қаздыра бастайды. Қабір орнының өзі белгісіз. Негізін жобалап, қалың топырақты қыртысымен, жаппай жұқартып жатыр. Қайткенде асығыс жасалмауға тиіс. Әлекең қабірдің белгісі аңдалған кезде тоқтайсыңдар деп ескертіп қойған. Күнұзақ қарап отыра бере ме, екінші, әлде үшінші күні қымыз ішуге көрші ауылға кетсе керек. Дәп осы кезде қабірдің сұлбасы айқындалыпты. Ауылдық жігіттер бұл кісі сонау Алматыдан келгенде, атақты моладан алтын іздеп жүрсе керек, өзі жоқта біразын ала қояйық деп, қолма-қол арши бастайды. Бұдан соңғы хикая – екі-үш тармақ. Өңі бұзылмаған жас өспірім жатыр екен, дейді. Беті ашылған сәтте қап-қара болып кетіпті... Жоқ, денесі шірімеген, еңсегей бойлы батыр... Олай да, былай да емес, қу сүйек, алып адам... Ұзын сөздің қысқасы, ақиқат анығы – қабірге түскен екі жігіт сол күні кешке жетпей өледі, сыртта, қабір жиегінде тұрған үшінші жігіт ертеңіне жанын үзіпті. Марғұланның өзі кездейсоқ аман қалған екен... «Атаңыздың қабірін қазғанда осындай жағдай болып жүрмесін. Қайда, қалай тұрсаңыз да, бар салмақ сізге түседі. Ескертіп айтқаным!..» – деп тұжырдым. Нүрекең шошып кетті. «Мен өзім де әуелде қарсы едім, ғылым, тарих деген соң... амалсыз...» – деген. «Сіз рұқсат бермесеңіз, ешкім де өз бетімен әрекет жасай алмайды. Мен міндетімнен құтылдым. Қалғанын өзіңіз білесіз. Ал, келер жазда атамыздың тойында аман-есен табысайық!» – деп тоқтап едім. Сөйтіп, Бұқар жыраудың қабірі қазылмай қалды.

Қыс өтіп, жаз шықсын. Август. 1993. Ақын, жазушысы бар, тарихшысы және өкіметіміздің оң назарындағы тағы қаншама жан Қарағандыда тоғысайық. Ахат Жақсыбаев екеуіміз бірге шығып едік,

мейманханада бір бөлмеге орналастық. Ауыл иелері, арнайы бөлінген екі жігіт қосшы болып жүр. Мейманхана фойесінде, асханада. Обылыстық әкімшілік қызметкерлері сияқты. Қазақ. Мен қаншама заман ел аралап жүріп, мұндай сүйкімсіз кісілер көрмедім. Сені тоспайды, өз беттерімен отырады, албаты сөйлейді. Және кәкір-шүкір, мәнсіз әңгіме. Беті жалпақ, толықтау бітімді үлкені ара-арасында ешбір себепсіз қарқ-қарқ күледі. Жарар. Одан бүлінген ештеңе жоқ. Бірақ менің жайым келмей, берекем кетіп еді.

Ертеңіне таңертеңгі сағат онда атаулы жиын болуға тиіс. Осы мейманхананың өзінде. Астыңғы қабат, дәлізбен келе жатырмыз. Ертерек қозғалған сияқтымыз, кісі аз. Кенет алдымыздан жас келіншек шықты, қолында бір жапырақ қағазы бар. Ахат екеуіміздің жолымызды кестеп, Ақселеу Сейдімбековты көрген жоқсыздар ма, президиумда отыруы керек еді, дейді. Ахат айтты: «Көргеміз жоқ. Мына кісі – сол Бұқар жырауды зерттеген, барлық шығармаларын жариялаған Мұхтар Мағауин...» – деді. «Мен тізімде жоқпын», – дедім жөпелдеме. Келіншек аз-маз бөгеліп, қолындағы қағазға бастан-аяқ үнілді де; «Ондай кісі президиумға ілінбепті...» – деп, Ақселеуді, тағы біреулерді іздеп, ары қарай кетті. «Айттым ғой, бекер сұрадың, – дедім Ахатқа. – Мерекелік шараларды Жетім Қуаныш басқарады екен, мені Алматыға қайтарып жібермес, бірақ ешбір санатқа қоспайды», – дедім. Бұлай айтатын жөнім бар. Желтоқсаннан соңғы, Колбин өткізген Партиялық конференцияда біздің қазақтың партократтары бірінің көзін бірі шұқыды ғой, соның бәрінен асып түскен Сұлтанов: «Менің Қонаевпен де, баскамен де ешқандай сыбайлас шатағым жоқ, шешем уборщица болды, өзім тақыр жетім өстім...» – деп зарланған, содан бері біздің жазармандар арасында «Жетім Қуаныш» деген мәртебеге ие болып еді. Бұл ғана емес. Осыдан кейін де Орталық Комитетте бөлім басқарып отырған Жетім Қуаныш Мәскеудегі август бүлігінен бір-ақ ай бұрын республикалық «Казахстанская правда» мен «Социалистік Қазақстан» газеттерінде қатарынан, әрқайсы үш номерге әрең сыйған шерлі толғау жариялап еді. Ұзын ырғасы: «Коммунистер, сендерге не болған, бұғып отыра бермей, ашық күреске шығайық, Совет өкіметін сақтап қалайық!..» – деген шарасыз ұранға тіреледі. Бүткіл байтақ Советтер Одағында жанқияр, табанды күреске шақырған жалғыз балшабек. Бірақ бұл жалғыздың үні шықса да, шаңы шықпады. Арада қырық күн өтпей, компартия бастаған зұлымдық империясы тырапай аса құлап, шылпара ыдыраған. Бар жұрттың артында қалған Қазақстан өкіметі амалсыздан тәуелсіздік жариялады. Енді кешегі советшіл Жетім Қуаныш жаңа мемлекеттің бас ұраншыларының біріне айналып еді. Және мәртебесі бұрынғыдан өсіп, ұлт қайраткерлеріне қарсы күреске шындап кірісті. Тәптіштеп тізбей-ақ қояйын, ең басты дұшпандарының бірі – мен болып шықтым, қолынан келсе алғашқы кезекте атқызып жіберер еді.

Хош. Мәжіліс залы – тым үлкен емес, шағын да емес, шамасы екі-үш жүз кісілік. Жұрт енді ғана жиналып жатыр. Мен Ахатты жетелеп алдыңғы қатарға келіп отырдым. Төрдегі, игі жақсыларға арналған ұзын

столдан еңсесі асып тұрған Бұқар жырау бабамның майлы бояумен салынған, шартты, бірақ сындарлы суретінің қарсы алдына.

Көп ұзамай, ғылыми, әрі салтанатты жиынымыз да басталып кетті. Төраға – жаңағы Жетім Қуаныштың өзі. Екі жағында және екі қатарымен – Академиядан келген тарихшы, әдебиетші ғалымдар және біздің Ақселеу Сейдімбеков бастаған жазармандар. Бірінші сөз, толымды баяндама – академик, ғылым докторы, профессор Манаш Қозыбаевқа тиесілі екен. Сөзінің әлхамын: «Аса көрнекті жазушы, әрі білгір тарихшы Мұхтар Мағауин...» – деп бастады. Біздің нешеме жыл бұрынғы, қиындық пен қысас астында атқарған қызметіміз ғой. Бұқар жыраудың жинақты мұрасын архивтен аршып алғанымыз, талдау зерттеу, нақты тұжырымдар, әдебиет тарихынан алатын орнын белгілеуіміз... Одан әрі – Бұқар мұрасының мән-маңызы. Хош. Келесі, тәрізі жергілікті, ол да тарихшы, бәлкім әдебиетші азамат алғашқы емес, екінші сөйлемінде маған сілтеме жасап, бұдан соңғы өрісін айқындаған. Үшінші баяндамашы – Әлкей Марғұланның кейінгі күйеу баласы еді. Ол ешқандай кіріспесіз, бірден-ақ біздің есім-сойымыздан бастаған: «Мұхтар Мағауин айтқандай, Бұқар жырау...» сондай да сондай, ерен тұлға... Маған арнаған шағын мадақ сөзінен соң, ыржиып күліп алды. Аз-маз көңілді екен. Бірақ уақысы жоқ, баяндама мәтінін үзіп-жұлып, ортасынан асыра бере тоқтаған. Бұл да бір қызық екен. Біздің қатардағы, арттағы біраз жұрт жамырай қол соғып, «Күйеу бала қайын жұртына келген соң еркелемей бола ма...» – десіп, қошаметтеп жатты. Партиялық жиын емес, әрі жаңа заман, көпшілік қауым аяқталмай қалған толғамының өзіне риза болысқан.

Осы кезде... жиын төрағасы Жетім Қуаныш қарама-қарсы, төрт-бес-ақ қадам, жалпы жұрт қатарында жадырап отырған маған жылмия қарап, әлдебір ишара жасап, ықылас білдіргендей болды. «Мұха, Сұлтанов сізді төралқаға шақырады», – деді ақкөңіл Ахат. «Маған емес, – дедім. – Тәрізі, залда қалып қойған әлдебір сыбайласын шақырғаны» – дедім. Келер мезетте арнайы кісі келіп, мені төрге жетелемек болды. Қозғала қоймап едім, «Қуаныш Сұлтановичтің өзі айтты», – деген үздіге сыбырлап. «Қуаныш Сұлтаныбыш бәрібір өзінің төрағалық орнын бермейді, Бұқар атама қарам-қарсы отырған осы орным жайлырақ», – дедім, дауыс көтермесем де, әжептуәр қатқыл үнмен.

Арада азғана уақыт өтер-өтпесте қатарынан екі жігіт келді. Тәрізі, мені білмейтін үлкенін, суретімнен таныған кішісі нұсқалап. Әлде Алматы, әлде Қарағанды теледидарынан. Осы той күні Бұқар жырау туралы сөйлеп берсеңіз, дейді. Иә, мұның жөні бөлек. Дәлізге шықтық. Бір жігіт ұшаяққа қондырылған түсіргіш аппаратын сайлап тұр, екіншісі – әлденендей сұрақ қоймастан, микрофонын аузыма тосты. Содан сөйлеп берейік. Әлде он бес-жиырма минут, әлде жарты сағат. Түгелдей жазып әкетті, тәрізі, риза болғаны, бастарын шайқап, алғысын айтты. (Ақыры, арада бірер ай өткенде, кездейсоқта, Алматыдан көрейін. Әрине, әңгіме арқауы Бұқар жырау болған соң, толғауларын түйдектете, ағыла сөйлеп жатырмыз. Тек... мойындағы галстугім қисайып кетіпті. Сірә, манағы, төралқаға төтенше шақыру кезінде басымды қаттырақ шайқасам керек.

Тележурналист екі жігіт, бірі аузымды бағып тұр, екіншісі қарсы алдымда, сырылдатып түсіргелі жатыр, тым құрса галстугімді оңдаса керек қой, жоқ, бұларға да бәрібір, әйтеуір міндеттен құтылу. Бүткіл Қазақстан шегінде қаншама адам көрді. Әрине, бәрі де қисайған галстукті бірден андады, салақтық па, әлде манағы күйеу бала сияқты аңғырт көңілден бе, – қайткенде көйлегімнің жағасына емес, айтқан сөзіме көбірек назар салуға тиіс, әйтсе де ыңғайсыз жағдай, таң қалдым да қойдым, ренішке жол жоқ еді.)

Сонымен, мен ішке қайта кірмей-ақ жиын аяқталды. Енді ұлы жыраудың ескерткішін ашу рәсімі. Сыртқа шықтық. Аспан бұлыңғыр, сілбіреп жауын жауып тұр екен. Соншама жабырқау ахуал. «Атам мейлінше ренішті, – дедім. – Әлденеге риза емес...» Мен қайда барсам да тұрқы бір-ақ сүйем, ол кезде таңсық, бүктемелі қолшатыр алып жүрем, Ахат екеуіміздің басымызға қорғаныш болды. Ескерткіш орнаған жер тым тақау, таяқ тастам екен. Биік тұғыр, ақ жамылғы. Ресми екі-үш ауыз сөзден соң сыйлы бір кісілер ашуға ыңғайланды. Жамылғыны жерге жете салбырап тұрған арнайы бауынан тартып еді. Әлде осы жіптігі үзілді, әлде мата шырмалды, жамылғы сол қалпында қалған. Енді қайттік. Басқарушылардың бірі оңай амал тауып еді. Алаңның арғы шетінде көтергіш кран тұр екен. Әжептәуір бөгелістен соң кісісін, немесе тетігін білетін біреуді тауып, жылжытып алып келді. Әлде жүргізушісі, әлде кранның өзі, мүлде ептейсіз екен, сорайған ескерткішке неше рет жақындап, неше рет кері шегініп, оңтайын таба алмай тұр. Қапелімде сүзіп, немесе жанап кетіп, жыраудың мүсініне зақым келмегей деп, жанымыз шығып барады. Ақыры, краншы жігіт көтергіш мойнақпен өрмелеп барып, жамылғыны суыра сыпырып алғаны. Уһ!.. Сол беті деміміз бітіп қалғандай екен. Басында сыйықсыз, жайылма қалпағы бар арықша шал. Түр-тұлғасы қазағыңыз не, қалмақ, қытайдың өзіне жақындамайды. Әйтеуір аузы, мұрны, шүңірейген екі көзі бар сұмпайы бірдеңе. Шалғы шауып, белі ауырған кезде бойын жазып, тыныстап тұрған орыс мұжық... Сол заманнан бастап, тәуелсіздік аталатын отыз жылда қазақ елінің әр тарабында отыз емес, бірер жүз ескерткіш орнатылған шығар. Басым көпшілігі сын көтермес сөлекет. Алайда, осы, барынан жоғы қаншама сұмпайының ішінде Бұқар жырау ескерткіші, талассыз, бірінші орынға лайық пәлекет еді. Жебірлік заман жаңа басталып, күн озған сайын қарқындап бара жатқан кез. Сөз жоқ, ұлы жырау ескерткішіне қыруар ақша бөлінген. Міне, орайлы тұста оңай олжаға аты-заты белгісіз әлдекім ие бола кетеді. Бағы зор, қайткенде маман мүсінші емес бір жақынына тапсырады. Әрине, өзіне еселі сыбағасын қамтып. Әлдебір бөлшегін үлкендермен бөлісті, немесе барлы-жоғын жалғыз өзі жалмады, әйтеуір екі аяғы, екі қолы және сыйықсыз басы мен қушиған кеудесі бар, құбыжық деуге тым жұпыны, ескерткіш деуге оннан бір нұсқасы жоқ, карикатуралық бірдеңе. (Кейін, арада екі-үш жыл өтпей, жарылып, шытынай бастайды, содан ақ кебінге қайта оралыпты, ақыр соңында басқа бір тұста басқа бір ескерткіш тұрғызыпты деп естідім, анық-қанығын білмеймін; қайткенде әуелгі нұсқа, сырттағы

ұсқынсыз кейіп ішке жайылып, ақыры өзін өзі өлтіріп, ажал тапқан сияқты.)

Сол күнгі кеш бұрынғыдан да көңілсіз болды. Ұйықтадық, ұйықтамадық, таң бозында Бұқар Бабаның асыл сүйегі жатқан Далба тауын бетке алып, үлкен автобустарға отырдық. Біз – Алматылық жазармандар және жергілікті бір жігіттер. Ахат Далбада бұрын да болғам деп, тәрізі, асығыс шаруасы бар, қалып қойған, сол күні Алматыға кетуге тиіс. Төрт сағат па, үш сағат па, сапардан соң Ұлы жыраудың басына жетіп едік.

Міне, тамаша. Бұқар жыраудың күмбезі андағайлап, бірден көзге шалынған. Елу-алпыс қадамдай жерде, ойпаңға жалғас қырат шетіне тоқтадық. Әлде жүргізуші, әлде бастаушы жігіттердің бірі: «Бұл жерде отыз минут тұрамыз, содан соң тойлы ауылға барамыз», – деген. Жапырлай түстік.

Үш қырлы, биік, шамасы алты қабат үйдей, бірақ сүйрік, көк күмбез әдемі ғана емес, айдынды көрінді. Иіле біткен үш қабырғаның сыртқы, іргелес табаны бес метрден. Құбыла жағында үсті дөңгеленген, ойық есік. Кезек күтіп біраз адам тұр екен. Мен ішке кірмес бұрын күмбездің қабырғасын сыйпалап, солдан оңға қарай үш айналып өттім. Тұрғысы берік, жақсы қаланған сияқты, сырты көкшіл мәрмәрмен қапталған. Жымы білінбейді, біртұтас, бітеу құрылым кейіпті. Алақаным өзгеше жылу сезінді. Бұл екі арада адам сиреген, біздің кісілер де өтіп кеткен сияқты. Ішке кірдім. Ақ мәрмәр еден. Үстіне бір қабат ірмек тас төгіліп, жайыла біткен, кенерлі қабір. Елбірей тұрып бет сыйпап, тізе бүгіп, жоғарғы бір тұсына маңдайымды тигіздім. Аруақты Бұқар бабам туған халқының тарихы ғана емес, жүрегінен де өзіне тиесілі орнын алыпты...

Сыртқа шықтым. Баяғы Мәшһүр-Жүсіп айтқан, Далба тауының қойнауындағы кең, байтақ бейіт. Төңірегі түгел жатаған қырат, қас ортасы – шамамен екі гектардай ойпаң екен, жыпырлаған тас молалар. Берісі он сегізінші ғасыр, тіпті, одан да әріден бастау алатын киелі шаршы. Енді қасиеті бұрынғыдан да арта түскендей, бір шалғайына Бұқар Бабаның көк күмбезі орнады. Мен байтақ зираттың жалпы сұлбасын андадым да, тақау тұстағы, кесек-кесек қызыл гранит тастардан әрқилы үйілген, тіпті аз-маз қалауы да бар ескілікті бірнеше моланы бажайлап қарап, Атамның күмбезіне қарата жүрелей отырып, барлық аруаққа бір пара құран бағыштадым. Күн салқын еді. Мана мұрсатқа берілген жарым сағаттың он сегіз минуты өтіпті. Енді, қимасаң да қайту керек.

Тиіп тұр. Шамасы елу-алпыс метрдей ғана. Аз-мұз толқымалы қалыпта, автобусымыз тұрған тұсқа қадам бастым. Алысырақтан көз салып қарамасам керек, жете бере аңырап қалғаным. Автобусым жоқ. Орын ауыстырды дейтіндей, тақау төңіректе де көрінбейді. Біздің автобус қана емес, ешбір көлік. Жан адам жоқ. Мола басында жалғыз өзім ғана қалыппын. Мынау қызық болды. Қызық емес, қиын. Тау іші болғандықтан ба, күн райы біржола бұзылды ма, салқын, салқын емес, суық ызғарды бар денеммен сезіндім. Айттым ғой, жаз ортасы, тамыздың басы. Арқада үш ай жазда күндіз ыстық, түнде самал. Артық киім, тым

күрса жауын-шашыннан қамсау жадағай да алмаппын. Кәдімгі костюм, галстук таққан бір қабат ақ көйлек. Кеше, немесе түнде бұл арада қалың жаңбыр жауған сияқты, ойпаң жерлерге іркілген қақ беті қабыршық мұз. Оның үстіне, манадан бері байқамаппын, терістіктен азынап, суық жел соғып тұр. Мен қызық емес, қиын да емес, қатерлі жағдайға түскенімді анық аңдадым. Мынандай шарасыз ахуалда өкпең қабынып, арылмас сырқатқа шалынуың ықтимал. Ықтимал ғана емес, анық. Ай далада тұрмын. Тақау маңда ел бар ма. Болса, қалай қарай, қайтіп жүрем. Бұқар Атамның күмбезіне кіріп, аздап бой жылыттым. Содан соң, қатар-қатар, аумақты, қызыл граниттен кейіптелген биік тас молаларды ықтап жүріп, байтақ зираттың біраз жерін адақтап шықтым. Жалғыз-ақ үміт – манадан кешігіп қалған біреу-міреу келіп қалар деген далбаса. Маған тым ұзақ көрінген жарты сағаттай уақыт өтті. Тыпа-тыныш. Ызғырық жел бұрынғыдан да азынай түскен сияқты. Суық сүйектен өтіп барады. Мен бой қызырмақ дәмемен, қалың мола ішінде жүгіре алмайсың, бір орында секіріп, әрқилы қимыл жасай бастадым. Кенет, анадайдан бұлдыр көлеңке, не аруақ, не адам, күмбез ішіне кіріп кеткендей көрінді. Жете бере іркіліп қалып едім. Көп тұрмадым, әлдебір кісі қайта шықты. Кісі болғанда, былтыр Алматыда ұшырасқан Нұрғали. Ол да күтпеген, мен де күтпегем, екеуміз де тосырқап қалыппыз, келер сәтте жадырай амандастық. «Ау, Мұқа, қайдан жүрсіз?» – дегені. Ал өзіңіз ше? Оңашада атамның басына арнайы құран оқып, тасын сыйпап кетейін деп едім, дейді. Мен өз жайымды айттым. Автобус кетіп қалыпты. Менен кінә жоқ, айтылған уақытынан көп бұрын келіп едім... Нұрекең сол кезде ғана менің жалаң-жалпы күйіме назар аударды. Қолма-қол үстіндегі былғары күртесін шешіп берген. Өзіңіз қайтесіз, деп едім, жылы, түйе жүн кеудешесі бар екен, оның ішінде тағы бір қабат киім. Соған қоса, жаңа жіберген машина бір сағаттан кейін келеді, деді. Осы ауыл, тақау жерде тұрсақ та, бұл көпбейітке айында, жылында бір келе алмаймыз, мұрша жоқ, осы бүгінгі кеңшілік жағдайды пайдаланып, бастан-аяқ аралап, тәу етіп шығайын деп едім, бұл арада біздің жеті емес, кемі он, он екі атамның сүйегі жатыр... дейді. Мен тойлы ауыл қайда деп сұрап едім, шамасы осыдан екі-үш шақырымдай, деді. Терістік-батыста, энеу бір қарауытқан тоғайдың арғы жағы. Ал бәйге мен ойын соның оң жақ қапталы, жазан қырқада, бұл шамадан көрінбейді. Айтқанымдай, бір сағаттан соң машина келеді, сізді жазушыларға арнайы тігілген үйге апарып тастаймын, деді. Осы бір сағатта жер көріп, бой жылытып, таза ауада жайлап жүрсем, өзім де барып қалармын, дедім. Иә, деді оңашалық тілеп тұрған Нұрекең. Қатар-қатар қырық шақты үй тігілген. Біздікі – бергі шеттен санағанда, екінші ақ отау... Менің жанымды сақтап қалдыңыз, дедім. Енді мына күртені өзіңізге қалай тапсырам? Кешке дейін қолым босамайды, деді. Сол үйге қалдырып кетерсіз, өзім алам...

Мен Нұрғали туысыма рақмет айтып, қаусыра құшақтадым да, жаңа айтылған бағытпен жүріп кеттім. Қазақтың осы жер дегені көш жер, екі, үш емес, кемі төрт шақырым болса керек. Алайда, кеудем көтеріңкі, көңілімде көк күмбез, бар шөбі тоза бастаған, ойпаң жағы қияқты, қыраң

жағы жусанды кер даламен, кеудемді кере дем алып, Бұқар Бабамның «Күн батыста бір дұшпан...», «Кеше, қара қалмақ бүлерде...», «Күпшек санды күренді, – Тәбияға жаратқан...», тағы басқа толғауларын ен далада, желмен жарыстыра, дауыстап айтып, құран сөзіндей қайталап, жақсы жеттім. Бергі жағы қалың тал, арғы беті үстірт, ойпаңға қатар-қатар тігілген ақбоз үйлердің, мана айтылған екіншісіне келіп кірдім.

У-ду, арқа-жарқа он-он бес адам. Бәрі де үдірейісіп қалған. «Сендер мені ай далаға тастап кеттіңдер!» – дедім қатқыл үнмен, бірақ даусымды көтермей. «Апыр-ай, – деді Қарағандыдан ерген жігіттердің бірі. – Сізді машинаға мініп кетті деп еді ғой...» «Айналасы бес минутта қайдағы машина», – дедім. Үй иесі бәйек болып, төрдің етегіне таман ыңғайлап жатыр. Ет желініп болған, шайдың өзі аяқталып қалған сияқты. «Әдейі тастап кеттіңдер!» – дедім көпке қарата. Төрдің төбесінде отырған Ақселеу көсемсіп: «Қазақта той күні ішкен мас, жеген тоқ дегендей, капелім бір жағдай...» – деп бастады. «Қоя-қой, – дедім. – Басқа емес, сенсің. Машинамен кетті деп...» Үндей алмай қалды. Үй иесі табак түбінде қалған бірдеңені қырмаламақ сияқты, ештеңенің керегі жоқ, дедім. Бір шыны шай болса... Бір шыны шай құйылды. Сұйқылтым, салқын, әрі сүтсіз. Қаталап қалған екем, үш-ақ ұрттадым. Қайыра ұсынбадым. Дәп осы кезде ауыл жігіттерінің бірі үйге кіріп еді. Қарағандыға қайтпақ екен. Баратын кісі болса ала кетпек. Мен орнымнан тұрдым. Сізбен бірге кетейін... Әлде Ақселеу, анығы басқа біреу, бәйгені көрмейсіз бе, деп еді. Менің Бұқар Бабамның басындағы төрт шақырымдық жаяу бәйгем бітті, дедім де, үй иесіне манағы Нұрғалидың былғары күртесін тапсырдым. Бұл кісі қалбалақтап, сізге тойдан тәбәрік болсын деп, шапан ұсынып еді. Бойым әлі де тоназуы мүмкін, бірден киіп алдым. Ықшам, қызыл пүліш шапан. Қолдан тігілген екен, бір жеңі қысқалау сияқты. Сол беті, жаңағы жөнекей машинамен жүріп кеттім.

Бұдан соңғысы есімде жоқ. Тәрізі, кешегі мейманханаға келдім. Мұнда Алматыдан қолға ұстаған кәдімгі портфельде бір қабат ішкіім және тіс шөткесі мен паста, бәлкім, шағын блокнот пен тегіршік қалам болса керек. Сол күні ме, ертеңіне ме, арнайы рейсті ұшақпен Алматыға да жетіп едім. (Иә, айтпақшы, мені ызғарлы суықта жалаңаш-жадағай қалыпта ай далаға әдейі тастап кеткен Ақселеу Сейдімбековтың мәселесі. Бұған дейін арамызда ешқандай реніш болмаған. Анау бір жылдары, «Жалын» журналында отырған кезімде алғашқы повесін басқам. Енді «Жұлдызда» тоқтаусыз, үнемі жарияланып жатыр. Тіпті, араз-құраз болсақ та, мұншама пасық әрекет ақылға сыймайды. Мен уақытынан бұрын келдім ғой, кешігіп жатсам да тосу керек. Пенденің осындай да ұсағы болады екен. Алайда әркімнің өз бойына шақ пиғыл, әреkesі бар деп, артықша мән бермеп едім. Ақыры, бұл Жантық маған қарсы ашық әрекетке көшті. Бізге кереғар беттегі әлдекімдерге жағынбақ. Немесе, әліне қарамай, өзіне бақталас санаған түйте түсінігімен, мейлінше кемітіп қалмақ. Өнімсіз іс. Маған ғана емес, өткен аруаққа шет қаншама былығын түгендеп біту біршама жұмыс. Ең берісі – Абайды Кенен Әзірбаевтың артына қойған, қиялдағы Қазыбек Тауасар мен Өтейбойдақ дегендерді

тарихи тұлға деп, бұлар жазыпты-мыс жалған еңбектерді үлгі тұтқан, батыр жырау Ақтамбердіні басқа бір ауылға аударып бермек болған, тағы да басқа жүз сан арамдығы аруақтың шамына тиіп, ақыры сұмдыққа айналды. Бірақ мен сол бір жолғы сімтік әрекетін елемесем де, қазақ рухына қатысты бықсық істерінің ешқайсын кешіре алмайды екем. Тәңірі таразы, тиесілі, ауыр сыбағасын алды десек те.)

Кейін естігенім, тойдың арты ылаң болыпты. Аламан жарыста бес айналым бойы оза шапқан қарагер атқа адал бәйгесін бермей қояды. Орта жолдан ат қосылды, яғни, бәйге тәртібі бұзылған дейтін сылтаумен. Бұл арам ат төртінші келіпті. Бәрі көрініп тұр, айдан анық, ендеше басқа тұлпарлардың жазығы не. Жоқ, болмайды, бәйгенің өзі дұрыс емес. Бәрі теріс. Ешкімге ешқандай сияпат жоқ. Хош. Ақындар айтысына да машина тігілген екен. Ол машинаны жеңімпазға емес, жюри бастығына береміз деп, ақыры даудан дау туып, тағы да ешкімге ештеңе бұйырмай, аяқсыз қалады. Той қамындағы бір үйде өрт шығып, әлдекімдерді күйік шалады, тіпті, бір кісі қаза болып кетті деп еді. Кейінірек, сол ауылға қатысты азаматтың айтқаны: жыл уақыты толғанша, осы Бұқар жырау тойын бүлдірген, жеген, әрқилы қиянаттың басында жүрген он үш кісі өлді, деп. Егер шынымен де аруақтың кәріне ұшыраса, ең алдымен осы тойдың бар қызығын көрген Жетім Қуаныш кетер еді. Есен-аман, күні бүгінше ойнақтап жүр. Ал анау кісілер кім болса да уақыты жеткен. Қайткенде, өлім – ауыр, артық салмақ. Бұқар атам – от ауызды адуын би, алаштан озған арқалы жырау, бірақ жауыздық мінезі жоқ, мейірбан, кең қазақ болған. Берекесіз той – уақытша бір жағдаят қана, керек десеніз, сол қатардағы берекелі тойлардан түгел озған ерекше нәтижесі бар, ол – үш қырлы, көк мәрмар күмбез. Ал сәтсіз ескерткіші, жаңа айтқанымдай, қайтадан жасалып, басқа бір көшеге қойылған екен.

Иә, тағы бір бықсық. Мен үйге келгеннен соң, арада екі-үш күн өткенде біздің үлкен құдағи телефон соғады екен, өзінің жалғыз құдағиы, біздің бәйбішеге. «Ау, әжесі, Мұханның үлкен тойдан әкелген күміс сервизінен менің балаларыма бірдене сыйламайсың ба?» – депті. Қайдағы сервиз, дейді біздің әйел. «Сарандықты қой. Біздің әлгі, Жоғарғы Советте референт Пәленгүл, қаншама қымбат ыдыс әкеліпті, шайға шақырып, барып көрдім. Ал, Мұхандар, әрине, одан да артық. Тарынба. Жүз жасаған атамыз екен, ырым үшін біздегі екі немереге екі күміс қасық. Ешкімге ұстатпай, сақтап қоямыз...» – дейді. Біздің әйел: «Аталары ештеңе әкелген жоқ, бір жеңі шолақ пүліш шапаннан басқа. Құдаға сыйлар еді, мазақ қылды дейді ғой, бірақ өзі Бабамның шапаны деп үстінен тастамай, мәз болып жүр...» – деп әрең сендіріпті. Мәселе дүние-мүлікте емес. Айлық азық, жылдық үнем болмайды. Кейінде Бұқар жырау тойы туралы жазған жергілікті журналист: «Той қымбатқа түсті, Алматыдан келген қонақтарға аса бағалы сыйлықтар жасалды», – деп жазғанын республикалық газеттен оқыдым. Бізге ештеңе тиген жоқ. Жиында да, аста да төрде отырған Ақселеудің өзі жырттық шапаннан аспаса керек. Яғни манағы алтын-күміс мүкәмал – облыс басшыларының Алматыдағы билеуші тапқа пара бергені есепті. Қатардағы референт

күміс сервиз әкелсе, басқаларының сияпаты есесімен. Айттық, мәселе тәбәріктің арзан, қымбатында емес. Атақты Абай тойының өзінен бізге суыртпақ жіп бұйырмады. Оның есесіне Ақан Сері тойында тартқан суретті, кәрлен көзе, Мағжан тойынан бұйырған, хрусталь табақты әдемі сағат – ерекше ескерткіш есебінде Алматыдағы пәтеріміздің қонақ бөлмесінде тұрар еді. Иә, мәселе сияпатта емес, кәделі әбірет, ырымда. Ең бастысы – ұлттық мерекенің дулы, думанды болып, бүкілхалықтық сыпатта ұйымдастырылуы. Бұқар жыраудың 1993 жылы Қарағанды қаласы мен Далба тауында, Қуаныш Сұлтанов пен обылыс көсемдері басқарып өткізген үш жүз жылдық жиыны – осы дүбірлі, асқақ кезеңде жасалған қырық тойдың ішіндегі ең берекесіз той болып еді. Той емес, топалаң десек жөнге келеді. Әйтеуір атаусыз қалмағанына тәуба.

Ол рас. Күмәнсіз. Кім қалай ұғып, қалай тартса да, Бұқар жырау тарихтағы өз орнында тұра бермек.

2–4.X.2019,
Күміс Бұлақ, АҚШ.